

**AZƏRBAYCANIN ZƏNGƏZUR VƏ NAXÇIVAN BÖLGƏLƏRİNDƏ
ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN QANLI CİNAYƏTLƏRİ
(1918-1920-Cİ İLLƏR)**

Xəqani Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
prof.khaqani.mammadov@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəngəzur, Naxçıvan, çarizmin köçürmə siyasəti, erməni millətçiliyi, “erməni idarəçiliyi”, Müsəlman Milli Şurası

Ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi surətdə köçürülməsi XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-Qacar müharibələrindən sonra Rusiyanın qələbəsi ilə reallaşdı. 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən ermənilərin çar Rusiyası tərəfindən Cənubi Qafqaza köçürülməsi və yerli türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı tarixi torpaqlarda yerləşdirilməsi siyasəti sonralar da davam etdirildi.

Təqdim edilən məqalədə XIX əsrin 80-90-cı illərindən etibarən yaradılan millətçi, terrorçu erməni siyasi partiyalarının (“Armenakan”, “Qnçak”, “Daşnaksütyun” və s.) erməni xalqı arasında geniş təşkilati işlər apararaq, Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərində, Cənubi Qafqazda Azərbaycan türklərinin torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmağa çalışmaları tədqiq edilmişdir. 1918-1919-cu illərdə Zəngəzur qəzasında erməni millətçiləri 115 müsəlman kəndini dağıtmış, 10.068 nəfər azərbaycanlıyı öldürmüş və şikəst etmişdilər. Ermənilərin Naxçıvan əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımı nəticəsində 73.727 nəfər öldürülmüşdü.

**КРОВАВЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ АРМЯНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ
В ЗАНГЕЗУРСКОМ И НАХЧЫВАНСКОМ УЕЗДАХ
АЗЕРБАЙДЖАНА (1918-1920-Е ГОДЫ)**

Хагани Мамедов

Ключевые слова: Азербайджан, Зангезур, Нахичевань, переселенческая политика царизма, армянский национализм, «армянская администрация», Мусульманский национальный совет.

Массовое переселение армян на Южный Кавказ произошло в начале XIX века с победой России после Русско-Каджарских войн. Согласно статье XV Туркменчайского договора, подписанного 10 февраля

1828 года, политика переселения царской Россией армян на Южный Кавказ и расселения местного турецко-мусульманского населения на исторических землях, где они проживали, была продолжена и в последующие годы.

В представленной статье исследуются попытки армянских националистических, террористических политических партий («Арменакан», «Гнчак», «Дашнаксутюн» и др.) созданных с 80-90-х годов XIX века создать государство «Великая Армения» в восточных провинциях Османской империи и на Южном Кавказе за счет земель азербайджанских турков путем проведения широкой организационной работы среди армянского народа. В 1918-1919 годах армянские националисты разрушили 115 мусульманских сел, убили и покалечили 10068 азербайджанцев в Зангезурском районе. В результате геноцида, совершенного армянами против населения Нахичевана, в результате чего погибли 73727 азербайджанских турок.

BLOODY CRIMES OF ARMENIAN NATIONALISTS IN ZANGEZUR AND NAKHCHIVAN DISTRICTS OF AZERBAIJAN (1918-1920)

Khagani Mammadov

Keywords: Azerbaijan, Zangezur, Nakhichevan, settler political tsarism, Armenian nationalism, “Armenian administration”, Muslim National Council.

The massive resettlement of Armenians to the South Caucasus occurred at the beginning of the 19th century with the victory of Russia after the Russian-Qajar wars. According to Article XV of the Turkmenchay Treaty, signed on February 10, 1828, Tsarist Russia’s policy of resettling Armenians to the South Caucasus and settling the local Turkish-Muslim population on the historical lands where they lived was continued in subsequent years.

The presented article examines the attempts of Armenian nationalist, terrorist political parties (Armenakan, Hunchak, Dashnaksutyun, etc.) created in the 80-90s of the 19th century to create the state of “Great Armenia” in the eastern provinces of the Ottoman Empire and the South Caucasus at the expense of the lands of the Azerbaijani Turks by carrying out extensive organizational work among the Armenian people. In 1918-1919, Armenian nationalists destroyed 115 Muslim villages, killed and maimed 10,068 Azerbaijanis in the Zangezur region. As a result of the genocide committed by

the Armenians against the population of Nakhichevan, which resulted in the death of 73727 Azerbaijani Turks.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən Fevral inqilabı və bolşeviklərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda da siyasi vəziyyət dəyişmişdi. Fevral inqilabından sonrakı Rusiyanın ictimai-siyasi vəziyyəti millətlərin öz müqəddəratını həll etmələrinə qismən də olsa şərait yaratmışdı. Yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyə çalışan erməni ekstremistləri bu ad altında Zaqafqaziyada siyasi hakimiyyəti ələ keçirərək, Türkiyənin şərq vilayətləri, Şimali və Cənubi Azərbaycanın bəzi əraziləri hesabına “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün canfəşanlıq göstərirdilər. Onların “milli azlıqların hüquqlarına” dair tələbləri Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur bölgələrinə qarşı ərazi iddialarının artmasına gətirib çıxardı.

Ermənilərin Naxçıvan bölgəsi və Zəngəzur mahalına qarşı ərazi iddiaları irəli sürərkən istinad etdikləri “etnoqrafik hüquqları”nın heç bir əsası yoxdur. Ə.Topçubaşovun Paris Sülh konfransının sədrinə və müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə təqdim etdiyi 1919-cu il 16-19 avqust tarixli etiraz notasında dəqiqləşdirilmiş son məlumatlara əsasən Versal konfransının diqqəti aşağıdakı göstəricilərə yönəldilmişdi: hazırda Naxçıvan qəzasının tərkibində azərbaycanlılar - 62,5 %, ermənilər 36,7 %, Şərur-Dərələyəzdə müvafiq surətdə -72,3 % və 27,1%, Sürməlidə - 68 % və 30,4 %, İrəvan qəzasında 60,2 % və 37,4 % təşkil etmişdir. Bu məlumatlardan göründüyü kimi, qeyd edilən qəzalarda əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi [12, s.49].

1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən erməni daşnakları bölgədəki rus qoşunları ilə əlaqə yaradaraq onlardan silah-sursat alır, rus və kazak dəstələrini yerli müsəlman əhaliyə qarşı qaldırırdılar. Ermənilər xüsusən Culfa ərazisində xeyli sayda silah-sursat əldə etmiş və onları erməni kəndlərində yaradılan hərbi dəstələrə göndərmişdilər.

Ermənilərin bölgədə ciddi silahlandığını görən Müsəlman Milli Komitəsi buna cavab olaraq bir sıra zəruri müdafiə tədbirləri həyata keçirməyə məcbur oldu və bölgədə asayışı təmin etmək məqsədilə hərbi dəstələrin təşkil olunmasına dair əmr verdi. Naxçıvan və Culfa ərazisində hər biri 200 nəfərlik süvari dəstələr yaradılmışdı. Lakin bu dəstələrin mövcudluğu uzun çəkməmiş, həmin dəstələr tezliklə dağılmışdı [4, s.19].

Erməni silahlı dəstələrin yaradılmasında sovet rəhbərliyi də öz yardımlarını edirdi. Bu işdə RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Leninin 1917-ci il 29 dekabr tarixində imzaladığı “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti xüsusi rol oynamışdı. Bu dekretə əsasən Cənubi Qafqaz regionuna göndərilməsi üçün Rusiya ərazilərində könüllü erməni dəstələri yaradılmağa başlandı [4, s.19-20].

1917-ci il dekabr ayının 5-də Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan Ərzincan barışıqından sonra rus hərbi hissələri Naxçıvan ərazisindən çıxarılmağa başladılar. Rus qoşunlarına aid silah-sursatların erməni hərbi hissələrinə verilməsi ehtimalı yerli hökuməti ciddi narahat edirdi. Bunun qarşısını almaq məqsədi ilə Naxçıvan Milli Komitəsi bir sıra tədbirlər gördü. Belə ki, Cəfərqulu xanın əmri ilə Komitə könüllüləri Dəmirçi və Şahtaxtı stansiyaları arasında yerləşən körpüləri dağıtdı, rus qoşunlarının hərbi anbarlarını partlatdılar. Bütün bunlara baxmayaraq, naxçıvanlıların cəhdləri bir nəticə vermədi.

Azərbaycanlılarla müqayisədə yaxşı silahlanmış erməni dəstələri böyük hərbi qüvvə ilə Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində görünməmiş vəhşiliklərə və zorakılığa əl atdılar. Erməni daşnakları 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin mart ayınadək olan müddət ərzində İrəvan quberniyasında 197 kəndi talan etmiş və dağıtmış, Zəngəzur qəzasında 109, Azərbaycanın digər bölgələrində 60 yaşayış məskəni tamamilə məhv etmiş, 388 kənd qismən zərər çəkmiş, yandırılmış, viran edilmiş təsərrüfatların sayı 5140-a çatmışdı [8, s.178].

Təkcə Sürməli qəzasında 1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin ilk aylarında erməni silahlı dəstələri tərəfindən 76 türk-müsəlman kəndi dağıdılmışdı. Bu kəndlərdə 5493 təsərrüfat qarət edilmiş, 41347 nəfər, o cümlədən 19458 qadın və qız öldürülmüş və ya öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı [3, s.27].

1918-ci ilin yanvar ayında kazak dəstələrinin köməyi ilə ermənilər Naxçıvanda yerli əhaliyə qarşı bir sıra təxribatlar törətdilər. Yanvarın 29-da Əznəbürd kəndində törədilən cinayətlər xüsusi amansızlığı ilə seçilirdi. Burada 22 nəfərə qədər kənd sakini erməni millətçiləri tərəfindən qətlə yetirilmişdi [4, s.22].

Erməni Milli Komitəsi bu hadisədə təqsirkar olan erməni canilərinin cəzalandırılması ilə əlaqədar edilən tələbləri rədd etmişdi. Ermənilərin bölgədə qırğınlara hazırlaşdığını görən Naxçıvan Müsəlman Komitəsi yerli xalqın silahlandırılması üçün ciddi tədbirlər görməyə başlamışdı.

1918-ci ilin fevralın 17-21-də Uluxanlı kəndi Aram Manukyan, Pirumov və Dronun rəhbərliyindəki daşnak qüvvələri tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Erməni dəstələri kənd sakinlərindən silahları təhvil verərək onlara tabe olmağı tələb edirdi. Bu tələbi rədd edən kənd sakinlərinə qarşı ermənilər ağır cinayətlər törətmişdilər [11, s.54].

Mart ayında Naxçıvan şəhərində və onun ətrafındakı kəndlərdə ermənilərlə müsəlmanlar arasında toqquşma başlamışdı. Culfadan ermənilərin köməyinə çatan Harazyanın qoşunu Xoşullu və Sarvanlar məhəllələrini dağıtmışdı. Hacıvar, Yarımcı və Qaraxanbəyli kəndlərində yerləşən erməni

quldur dəstələri ciddi təhlükə hesab olunurdu. Bu dövrdə Nehrəm və Cəhri kəndləri azərbaycanlıların başlıca dayaq nöqtəsinə çevrilmişdi [4, s.24].

Türk-müsəlman xalqına qarşı öz amansızlığı ilə fərqlənən, ermənilərin milli qəhrəmanı hesab edilən Andronik paşa 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində 8000 əsgər, 4 top, 6 pulemyot və s. ibarət hərbi qüvvələri ilə İrəvandan çıxaraq Göyçə və Yeni Bəyazid istiqamətindən keçib, Naxçıvan sərhədlərinə gəlmişdi. Onun quldur dəstəsi tərəfindən Culfa yaxınlığındakı 4 min nəfərə qədər əhalisi olan Yaycı kəndi dağıdılmış, 2000-ə qədər insan vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Yaycıdan ermənilərin yaşadığı Çənnəb kəndinə gedən Andronik qonşu azərbaycan kəndlərini soyub talamış, əlalisini isə qırmışdı [15, s.52-53]. Ordubad ətrafı və Şahbuz kəndlərinin müsəlman əhalisi tərkisilah edilmişdi. Ermənilər Şahbuzun Nurs, Şahbuz, Kolanı, Mahmudoba, Daylaqlı, Gecəzur və başqa kəndlərində də qırğınlar törətmişdilər [9, s.58]. Andronik 1918-ci ilin iyulunda Naxçıvanı Sovet Rusiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmiş, burada Sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etmiş, Bakı quberniyası XKS-nin sədri S.Şaumyana iyulun 4-də xüsusi teleqram göndərərək öz dəstəsi ilə birlikdə Mərkəzi Rusiya hökumətinin sərəncamına keçməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Bu teleqram barədə V.İ.Leninə məlumat göndərən S.Şaumyan Andronikə cavabında yazmışdı: "Culfa. Xalq rəhbəri Andronikə. Sizin 577 №-li teleqramınızı aldım. Tam mətnini Moskvaya-Mərkəzi hökumətə xəbər verdim. Öz tərəfindən Sizin şəxsinizdə əsl xalq qəhrəmanını salamlayıram" [14, s.53].

1918-ci ilin yay aylarında Naxçıvan əhalisini ermənilərdən qorunmaq və ermənilərin Naxçıvanı tutmasının qarşısını almaq üçün buraya Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi altında türk qoşunları yeridildi. Həmin ilin iyul – avqust aylarında Andronikin quldur dəstəsi Əbrəqunis yaxınlığında və Naxçıvan stansiyası ətrafında baş verən döyüşlərdə türklərə məğlub olaraq, Ordubad rayonunun Bist və Nəsirvaz kəndlərindən keçərək, Gorusa gəlib burada özünə məskən salmışdı. Azərbaycan hökumətinin bu özbaşınalıqlara və qırğınlara son qoyulması barədə müraciət və notalarına Ermənistan hökuməti: "General Andronik Naxçıvan-Xoy rayonuna özbaşına daxil olmuşdur. Biz onun hərəkətlərinə cavabdeh deyilik, o, bizimlə heç bir əlaqəyə malik deyildir"-cavabını vermişdi [12, s.62].

1918-ci il oktyabrın 31-də başçılıq etdiyi I Qafqaz ordusu ləğv edildikdən sonra Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanı tərk etdi. Bunu fürsət bilən erməni daşnakları yenidən azərbaycanlılar yaşayan Zəngəzur və Naxçıvanı ələ keçirmək üçün müəyyən tədbirlər görməyə başladılar.

Erməni daşnakları müxtəlif bölgələrdə (İrəvan, Göyçə, Yeni Bəyazid və s.) oktyabrın 27-də səfərbərlik elan edərək 18-35 yaş aralığındakı kişiləri orduya çağırıdılar. Onlar osmanlı qoşunları bölgəni hələ tam tərk etməmiş Naxçıvana dair planlar qururdular. Noyabrın 27-də Ermənistanın Daxili İşlər Naziri Njdenin qərarı ilə Qaregin Ter-Arutyunyans Naxçıvanın qəza komissarı

vəzifəsinə təyin edildi. Naxçıvanı tərk edən Osmanlı rəhbərliyi erməni hücumlarından qorunmaq üçün yerli müsəlman əhaliyə təxris olunan əsgərlərdən qalan silahları paylamışdı.

Osmanlı qoşunlarının bölgəni tam tərk etməsindən sonra erməni daşnakları komandir Yaponun rəhbərliyi ilə 1200 nəfərlik dəstə ilə 1918-ci il dekabrından Naxçıvan istiqamətində hücumlara başladı. Naxçıvandan şimaldakı Almalı mahalında 2516 nəfər kişi qətlə yetirilmişdi. Erməni daşnakları 40-a qədər uşaq və qadını da girov götürmüşdülər [12, s.301].

Beləliklə, dekabrda erməni quldur dəstələrinin başladığı yürüşlər nəticəsində İqdır, Qəmərli, Dərələyəz və Uluxanlı bölgəsində əhali yurd – yuvalarından didərgin salındı, Qəmərliyə 48, Vedibasarda 18, Dərələyəzdə 74, Şərurda 7 kənd yandırılaraq dağıdıldı [12, s.301].

1919-cu ildən Naxçıvanda yerli əhalisi arasında mahalın Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi haqqında xəbərlər yayılmağa başladı. 1919-cu il mayın 3-də Naxçıvanın Ermənistanın müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi haqqında ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro birgə əmr imzaladılar. 1919-cu il mayın 14-də general Devi və Ermənistanın baş naziri Q.Xatisyan Naxçıvan stansiyasında Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının sədri və iki üzvü ilə görüşdülər. Mayın 15-də Q.Xatisyan Naxçıvanda Müsəlman Milli Şurasının üzvləri və yerli əhali ilə görüş zamanı Naxçıvanın müvəqqəti olaraq müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı nümayəndələrinin- ingilislərin iradəsi ilə Ermənistanın idarəçiliyinə verildiyini bildirdi. Naxçıvan xalqının kəskin etirazlarına baxmayaraq, ermənilər Naxçıvanın idarəçiliyinə başladılar.

1919-cu il mayın 15-dən iyulun sonlarınaqədər-təxminən iki aylıq bir müddətdə Naxçıvan bölgəsində erməni “idarəçiliyi” meydana gəldi. Ermənilər Naxçıvan bölgəsində heç bir əsas olmadan müsəlmanların evlərində axtarışlar aparır, müsəlmanların külli miqdarda əmlakını müxtəlif bəhanələrlə müsadirə edirdilər. Bir sıra nüfuzlu şəxslər sadəcə panislamist və ya pantürkist adı ilə həbs edilirdi. Naxçıvan Milli Şurasının hesablamalarına görə bəzən gün ərzində yalnız Naxçıvan şəhərində 10-15 axtarış və həbs hadisələri baş verirdi. Ermənilərin qısa müddətli “idarəçiliyi” ərzində təkcə Naxçıvan şəhərində 330-dək axtarış aparılmış, 100-150 nəfərə isə işgəncə verilmişdi [11, s.164].

“Erməni idarəçiliyini” sonlandırmaq üçün naxçıvanlılar müdafiə məqsədilə bir sıra tədbirlər gördülər. İyul ayının 19-25-də yerli əhali ilə ermənilər arasında silahlı qarşıdurmalar baş verdi. Bu vaxt naxçıvanlıların köməyinə Qıvraq kəndi də gəlmişdi. Mübarizədən məğlub ayrılan ermənilər iyulun 25-də geri çəkildilər. İrəvan-Culfa dəmir yolu xətti boyunca, Noraşen stansiyasında döyüşlər zamanı naxçıvanlılar 42 pulemyot, 4 top və zirehli qatar, xeyli mərmə və güllə ələ keçirdilər. Xanlıqlar kəndində 5 erməni zabiti, 195 əsgər əsir alındı və 600 tüfəng qənimət olaraq ələ keçirildi. Naxçıvan və Şərur bölgələrindən geri atılan ermənilər 4000 nəfər canlı qüvvə, çoxlu silah-sursat

itirərək geri çəkilməyə məcbur oldular [14, s. 58.]. Beləliklə, Naxçıvandakı “erməni idarəçiliyi” iflasa uğradı. Ermənilərin 1919-1920-ci illərdə Naxçıvan əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımlar nəticəsində 73.727 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü [12, s. 305.].

1918-ci ilin ortalarından etibarən Zəngəzur qəzasında erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı nəticəsində həmin ilin payızında Zəngəzurda 52 kənd məhv edilmiş, 32 kənddə 495 ev yandırılmış, 492 ev dağıdılmış, 2254 azərbaycanlı öldürülmüş, 304 azərbaycanlı isə diri-diri yandırılmışdı [1, s.443].

Zəngəzurda əhalilin vəziyyətinin xüsusilə ağır olmasının səbəbi həm erməni kəndlərində yerləşən silahlı quldur dəstələri, həm də bölgədə müsəlmanlara qarşı ağılasığmaz qəddarlığı ilə tanınan Andronikin nizami ordusunun olması idi. Andronik erməni hökumətinin göstərişinə əsasən, Azərbaycan torpaqlarına soxulub, əhalidən erməni hökumətinə tabe olmağı, ya da guya “Ermənistan Respublikasına” daxil olan bu qəzanın ərazilərini tərk etməyi tələb edirdi. Bu tələbi geri çevirən, zəif silahlanmış müsəlman əhalisinə qarşı tayı – bərabəri görülməmiş vəhşiliklər törədir, kütləvi qırğınlar həyata keçirirdilər. Məlumatlara görə, Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmışdı. Həmin kəndlərdə 3257 kişi, 2776 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 485 uşaq yaralanmışdır [7, s.179]. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında 10.068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və ya şikəst edilmişdir [8, s.179].

Vağdu kəndində erməni vandalizmindən qorunmağa çalışan 400-dən çox azərbaycanlının sığındığı məscidə ermənilər əvvəlcə əl qumbaraları ataraq partlatmış, sonra isə od vurub içindəki insanlarla birlikdə yandırmışdılar. Erməni əsgərlərinə paylanmış və zorlanmış 15 nəfər azərbaycanlı qızı namussuzluq əzabına dözə bilməyərək, özlərini öldürmüşdülər. Həmin kənddən qaçıb xilas olmağa çalışan qadın və uşaqlar da qılıncdan keçirilirdi. Südəmə körpələri süngülərə taxır, meyitlərini tikə-tikə doğrayırdılar. Daşnaklar dörd nəfər cavan qız-Nisə Əmən qızı, Acib Nuhbala qızı. Sona Çəfər qızı və Şahnur Cəlal qızını öləndək zorlamışdılar. Bu kənddə ermənilər Yolçu Şıxhüseyn oğlunu qətlə yetirib, cinsiyyət orqanını kəsib ağzına soxmuşdular. Şəki kəndinin küçələrində yol boyu 2 yerə bölünmüş uşaq və qadın cəsədləri vardı. Ağudi kəndində xristianlığı qəbul etməyi rədd edən əhaliyə divan tutulurdu. Qadınların döşlərin kəsib uşaqların ağzına soxurdular. Çullu kəndində yer xəstəsi olan 9 nəfəri doğramışdılar. Bağırbəyli kəndində isə 7 nəfər azərbaycanlı bir evə toplayıb evi atəşə vermişdilər [14, s.242-245].

Erməni quldur dəstələri arasında Gorus kəndindən praporşik Nikolay Osipov, Dığ kəndindən Qriqor və Baxşı Seyranovlar, Qalaçı kəndindən İvan Mortirosov, Axlatyarı kəndindən Yaqub Arustamov və başqa rəhbərlər var idi [4, s.35-36].

Zəngəzurda türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı quldur Andronikin bölgəyə hücum etməsi ilə pik nöqtəyə çatdı. Andronik 1918-ci il avqustun 3-dən 1919-cu il aprelin 1-nə qədər Zəngəsur bölgəsində türk-müsəlmanlara qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmişdir [4, s.36].

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi vəhşicəsinə dağıdılmış, ələlinin xeyli hissəsi qılıncdan keçirilmişdir. İrəvan qəzasında 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131970 nəfər öldürülmüşdür. Erməni daşnaklarının həyata keçirdikləri soyqırımı nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 373.582 nəfər idisə, 1922-ci ildə cəmi 70 min nəfər olmuşdu [2, s.112].

Erməni daşnaklarının xalqımıza qarşı törətdiyi faciəvi qırğınları araşdırıb aşağıdakı nəticələrə gəlirik: Tarixən dünyanın fərqli ərazilərinə səpələnmiş ermənilər xəyali “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq ideyalarını həyata keçirmək üçün daim ərazi axtarışında olmuş, bu məkrli planlarına Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu ərazilərini də daxil etmişdilər.

Əsrlər boyu tarixi Azərbaycan torpaqlarına göz dikmiş erməni ekstremistləri “Böyük Ermənistan” imperiyasını yaratmaq üçün türk – müsəlman xalqlarına qarşı qırğınlar törətmişdir. Ermənilərin soyqırım siyasətinə başlıca zəmin yaradan amil isə Rusiyanın yeritdiyi siyasət idi. Ruslar erməniləri Cənubi Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan səfalı torpaqlarına köçürürdülər. Nəticədə, ermənilər min illər boyu bu torpaqlarda yaşayan yerli türk-müsəlman xalqlarına qarşı öz məkrli siyasətlərini həyata keçirmək üçün geniş imkanlar qazanmışdılar.

XIX əsrin 80-90-cı illərində yaradılan qatı millətçi, terrorçu partiyalar (“Armenakan”, “Qnçaq”, “Daşnaksütyun” və s.) erməni xalqını öz ətrafında toplayaraq Osmanlı imperiyası və Cənubi Qafqaz ərazilərində xəyalını qurduqları “Böyük Ermənistanı” yaratmaq üçün hərbi hücumlara başlamışdılar. Həm 1905-1906-cı il qırğınları, həm də 1918–1920-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş tutan qırğınlar Azərbaycan xalqı üçün faciəvi nəticələr doğurmuşdu. İstər 1905–1906-cı il qırğınlarında, istərsə də 1918-ci il Mart soyqırımı və 1918–1920-illərdə Zəngəzur, Naxçıvan bölgələrində törədilən soyqırımlarda minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Tarixi faktlar sübut edir ki, erməni millətçilərinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdikləri analoqu olmayan cinayətlər Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş əsl soyqırımı idi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild, Bakı: Elm, 2008. 696 s.
2. Əmrahov M.İ. XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: ADPU-nin nəşriyyatı, 2009. 371 s.
3. Əliyeva K.Q. İrəvan quberniyasının İqdir (Sürməli) bölgəsində ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımları. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2022. s.31.
4. İsmayılov K.N. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917- 1920). Bakı: Turxan NPB, 2019. 200 s.
5. İsmayılov K.N. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan bölgələrində ictimai-siyasi proseslər (1918-1920-ci illər). Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2023. 56 s.
6. Kavkazskiy kalendar na 1917 q. s.190-197.
7. Qarabağ Azərbaycandır : Zəfər epopeyası. Bakı: 2021. 600 s.
8. Məmmədov X, Məmmədov N, Erməni iddiaları və Azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı: “Ülvi-Həyat” nəşriyyat 2008. 320 s.
9. Məmmədov X.M. Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi (XIX yüzilliyin sonları - XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı: “Elm”, 2005. 249 s.
10. Məmmədova H. Qarabağ general-qubernatorluğunun erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi tarixindən səhifələr. Bakı: 1999. 74 s.
11. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. (1917 – 1921). B: 1998. 385 s.
12. Naxçıvan tarixi. III cildə. II cild.- Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014. 528 s.
13. Paşayev A, XIX – XX əsrlərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar. Bakı: 2011. 328 s.
14. Paşayev A. Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (XIX-XX əsrlər), Bakı: Çarşıoğlu, 2011. 136 s.
15. Şavrov N. Novaya uqroza russkomu delu v Zakavkazye. SPb, 1911.